

Aleksandra Adamiak

Uwagi o germanizmach
w gwarze kociewskiej

Już w czasach, kiedy kształtowała się wspólnota bałtostowiańska i język prasłowiański, ze środkowych Niemiec zaczęła docierać na tereny dzisiejszej Polski kultura łużycka:

„W epoce 1800-1500 p.n.e. zaczyna się z Niemiec środkowych ku wschodowi Europy inwazja zespołu etniczno-kulturowego tzw. kultury łużyckiej (...) zachodni odłam ludności zespołu protobałtyckiego krzyżuje się z elementami kultury łużyckiej, gdy wschodni odłam pozostaje poza jego zasięgiem” (Klemensiewicz 1999: 16).

Z tego okresu pochodzą takie zapożyczenia, jak np.: „*bednia* ‘kubel’ z niem. ‘budin’; *gbeł* ‘kubel’, por. niem. *Kübel* z łac. *cupella* ‘beczka’; (...) *izba* <=*izdba* <=**istuba*, por. stgn. *stuba* ‘łaznia’ ” (Klemensiewicz 1999: 28).

W XII wieku świadomość narodowa Polaków była na tyle wysoka, aby już przeciwstawić się naporowi niemieckiemu, i Episkopat – już prawie wyłącznie polski – starał się, aby kazania i nabożeństwa odbywały się po polsku. Mimo takich starań – język niemiecki pozostawił liczne ślady w polszczyźnie, które przetrwały do dziś:

„Największe nasilenie wpływów niemieckich towarzyszyło niemieckiej ekspansji gospodarczej w postaci kolonizacji w XIII-XV w., głównie w miastach. Ta fala niemczyzny zaczęła opadać w XVI wieku w miarę postępującej polonizacji niemieckiego żywiołu osadniczego” (Bartmiński 2001: 530).

W języku urzędowym, wojskowym, kolejowym, miejskim pozostało po niej wiele zapożyczeń, z których do dziś przetrwały m.in.: *blacha*, *browar*, *burmistrz*, *cegła*, *dach*, *gmach*, *jarmark*, *ratusz*, *sołtys* i inne. Wspomniana fala niemczyzny nie ominęła też języka potocznego, do którego wtrącano takie na przykład powiedzonka: *ausgrerchnet*, *langsam aber sicher*.

Kolejny okres wpływów języka niemieckiego na polszczyznę przypada na czas rozbiorów, czyli wiek XIX i początek wieku XX. Okoliczności były jednak nieco inne niż w średniowieczu. Polityka germanizacyjna prowadzona wtedy przez zaborców była niekiedy bardzo nasiloną i brutalną. Polacy starali się unikać kalk leksykalnych, czyli dokładnych przekładów obcych wyrazów, „oparli się ostatecznie *banhofowi*, nie ustrzegli się *dworca kolejowego*, usunęli z języka *bryfrygera*, lecz nie ustrzegli się *listonosza*; podobnymi kalkami niemieckimi są wyrazy: *czasopismo*, *duszpasterz*, *parostatek*, *rzeczoznawca*, *światopogląd* itd.” (tamże).

Wiele germanizmów pozostało też w słownictwie Kociewiaków, czego ilustracją są bajki Bernarda Janowicza. Autor znał je już przed II wojną światową, a więc w okresie, kiedy Polska uwalniała się od jarzma niemieckiego i walczyła z wszystkim, co niemieckie. W bajkach tych zapożyczenia niemieckie ubarwiają niejako ich treść, wpływając na jej niezwykłość i niecodziennosc. Historie przedstawione w *Bajkach kociewskich* dzieją się gdzieś w rzeczywistości kociewskiej. Kociewie jest tu rozumiane jako mała ojczyzna autora i jego bohaterów. Oto wybrane fragmenty *Bajek kociewskich*, zawierające germanizmy¹:

Kurónek i kokoszka

... *lejc do gospodarza i halaj mnie siana*... (Janowicz 1985: 5), *holen* = przynieść;

... *ty jezdeś srodze zorgowna*... (Janowicz 1985: 6), *sorgen* = starać się;

Bruny kot i myszór

Był raz jeden *bruny kot*... (Janowicz 1985: 7), *braun* = brązowy;

... *i durcham kele mniechów gnabroweli łowies i ziarka szrótoweli*... (Janowicz 1985: 7), *durch* – *durch lange Zeit* = przez długi czas, *gnabrować* ← *knacken* = rozgryzać;

To ón nogó grzebie i ketó zwóni... (Janowicz 1985: 8), *Kete* = łańcuch;

... *i wew krip sia położył*... (tamże), *Krippe* = koryto);

O kozie rogaty

... *i mu wszystkie knafle od buksów urwała*... (Janowicz 1985: 10), *Knopf* = guzik;

My z ty kozy żadnego profsytu nie mómy. (Janowicz 1985: 11), *profitieren* = mieć pożytek;

... *i zaszlachtuj jó*... (tamże), *schlacchten* = zarzynać;

Weźniesz kawał knupla ji chlapniesz kozie mniandzy rogi... (tamże), *Knüppel* = kij;

¹ Pisownia kociewska zweryfikowana została przez Bogusława Kreję.

Frejinka

... *to dość długo dyrowało*... (Janowicz 1985: 14), *dauern* = trwać;
Weź *kipka* i *halaj* mnie *bulwów*... (tamże), *Kipper* = naczynie wywrotne,
tu kosz;
... *nabrał dekelkam tobaki* i *zażył*... (Janowicz 1985: 15), *Deckel* = przykry-
wka, *Tabak* = tytoń;
... *że ta tobaka tak mocno wérkowała*... (tamże), *wirken* = oddziaływać;

Łgarz

... *syn był taki forsz knabas*... (Janowicz 1985: 17), *forsch* = energiczny,
Knabe = chłopak;
... *chburka czekała z maltycham na niego*... (tamże), *Mahl* = posiłek;
... *za długo dyrowało*...*wyjón z keszani szneptuch*... (tamże), *dauern* = trwać,
Schnepfe = ścierka, *Tuch* = chustka;
... *to nie tak letko sztudérować po łacinie*... (Janowicz 1985: 18), *studieren* =
studiować;
A jich syn kuczrował... (tamże), *kutschieren* = powozić;
... *jano z dziewczynami flankéruje*... (Janowicz 1985: 19), *flankieren* =
otaczać (się);
... *a tan knabas mnie tak wyrychtował*... (tamże), *einrichten* = urządzić;
... *to je rychtych z tobó*... (tamże), *richtig* = w porządku;

Palcam śmietany lizać nie banda

... *był taki dycht apartny mały purtek*... (Janowicz 1985: 21), *apart* = pełen
wdzięku, szykowny;
... *ón wzión po cichu szymelek*... (tamże), *Schimmel* = taboret;
... *Ty nie bóńdź taka beszczéfrantna*... (tamże), *frankieren* = frankować,
z góry oceniać;
... *moje chały i stryfle posztypuj*... (tamże), *Strümpfe* = pończochy, *stopfen* =
cerować;
... *i podpisiéra sia krukolicó*... (Janowicz 1985: 22), *Krücke* = kula, laska;
... *ale nie dało mu to mnieru*... (tamże), *Mühe* = cierpliwość;
... *Chbur za gardynó patrzy*... (tamże), *Gardine* = firana;
... *to dopsiéru bandó termedyje*... (Janowicz 1985: 23), *Termin* = czas na
spełnienie pewnej czynności;
... *siedziata na łóźku i knychała*... (tamże), *knirschen* = chrzęścić zębami;
... *obuła sia, zawiózała szorzwał*... (tamże), *Schoner* = ochraniacz, tu: fartuch
ochronny, *wahl* = jakość (fartuch o znaczeniu ochronnym);
... *klanczanie na trepach*... (Janowicz 1985: 24), *Treppe* = schody;

O królewionce co mniała ciepło

... *Ale te kawaliry, co dó ni w rajby szli*... (Janowicz 1985: 25), *reihen* =
ustawiać się rzędem, stawać w szeregu;
... *postawiła taski na stół*... (tamże), *Tasse* = filiżanka;

... ty nie pasujesz do **brutki** wcale... (tamże), *Braut* = panna młoda;
... placki... upsiekle na **rinkach**... (Janowicz 1985: 26), *Ring* = pierścień, krag;
... a ón jim **szpuńt** pokazuje... (tamże), *Spund* = czop, zatyczka;
... óni **na rychtych** sia rozgórzyli... (tamże), *richtig* = w porządku, tu: na dobre;
... bo sobie z nich **szpasowała**... (Janowicz 1985: 27), *Spass* = żart;
... bo mnieli takie **szrymi** od tégo pasa... (Janowicz 1985: 28), *Schramme* = rysa, pręga;
... że ón je tak psianknie **wysztafsiérowany**... (tamże), *staffieren* = przystroić, ozdobić;
... mnie się widział tan **diki** kucharz... (tamże), *dick* = gruby;
... **napki** rozmaite... (tamże), *Napf* = czara;

Roratki, Roratki

... Marynki tata to był taki **wanderlich**... (Janowicz 1985: 30), *wandern* = wędrować;
... i srodze **zorgowna** była... (tamże), *sorgen* = (po)radzić sobie;
... no, **natyrlich**... (tamże), *natürlich* = naturalnie;
... bo i też psinióndze tata **halał** do dóm. (Janowicz 1985: 31), *holen* = przynosić;
... mama tedy dóma **regirowała**... (tamże), *regieren* = rządzić;
... wejno toć pitrółki wew **lampsie** ni ma... (tamże), *Petroleum* = nafta;
... kupsim **bómbónów** i **cukerkantu**. (tamże), *Bombon* = cukierek, *Zuckerkant* = cukier w kostkach;
... **Marinka** sia tera **zahala**... (tamże), *heilen* = wyzdrowieć, wydobrzeć;
... matka chwatko zrobiła ji **kruki**... (Janowicz 1985: 33), *Krug* = dzbanek, tu: bańki, butelki z gorącą wodą;
... tak to **hastycznie** z nió poszło... (tamże), *hastig* = spiesznie, szybko;
... obuli Marynka i położyli do **zareczka**... (tamże), *Sarg* = trumna;

Fajfkarz

... on zawdy **fajfka** palił, to téż na niego mówili... (Janowicz 1985: 34), *Pfeife* = fajka;
... ta fajfka do ty jego mały **mučki** mu **dycht** strojiła... (tamże), *Mund* = buzia, *dicht* = mocno, ciasno;
A najpocieszni to mu dało **kele rédzénia**... (tamże), *reden* = rozmawiać, *Rede* = rozmowa;
... jano mu tak chodziła, od **baki** do **baki**... (tamże), *Backen* = policzki;
... jak tan **portykel** **kele** zygara... (tamże), *Perpendikel* = wahadło, wahacz;
... na koniach **rejtował**... (tamże), *reiten* = jeździć konno;
... to długo nie **dyrowało**... (tamże), *dauern* = trwać;
... jego kónia **futrował**... (tamże), *futern* = karmić;
... chwatko wzión **sztrózak** i swiyzó **slómó** wypchał... (Janowicz 1985: 35), *Stroh* = słoma, *Sack* = worek, *Strohsack* = siennik;

... włożył fajfka do **szachtelka**... (Janowicz 1985: 36), *Schachtel* = pudełko;
 ... to tak długo **dyrawało**... (tamże), *dauern* = twać;
 ... co wszystkich tak **wyrychtował**... (tamże), *richten* = kierować, ustawić;

Magdusia

... gdzie ty **hyn**, to ja nazat... (Janowicz 1985: 37), *hin* = tam;
 ... **śmignót kónia rejtpydó**... (tamże), *Peitsche* = bat;
 ... **kraga** i **sztulpy** kele koszuli **platyzram** wyplatowała... (Janowicz 1985: 38),
Krage = kołnierz, *Stulpe* = mankiet, *platyzzer* od *platten* = prasować, tu:
 żelazko do prasowania;
 ... lubjił **szykownie** wyjrzyć... (tamże), *schick* = modnie, zgrabnie;
 ... **wetchnóńc**... **szpicknopfka** w **kraga**... (tamże), *spitz* = ostry, ostry guzik,
 tu: szpilka ozdobna;
 ... ji **podarował**... **snoptuszki héklowane** (tamże), *Schnupfen* = katar, *Tuch*
 = chustka, *häkeln* = szydełkować;
 ... nie **kymrowała** **sia**... (tamże), *sich kümmern* = troszczyć się;
 ... **rozdawała**... **szlapki**, **szlejfki**... (tamże), *schleppen* = powłóczyć, ciągnąć,
Schleife = wstążka;
 ... **mnie cóś fyluje** i **dóm** **sia** **podszukać** u **doktora**... (Janowicz 1985: 39),
fehlen = brakować, *podszukać* ← *untersuchen* = zbadać;
 ... i **knapp** **oddychał**... (tamże), *knapp* = skąpo, z trudem;
 Na **stół** **postawiła tinta**... (tamże), *Tinte* = atrament;
 ... w **psiórach** **trampała**... (tamże), *trampen* = tupać, deptać;

Dwa rycerze

... **łoczy** jak **szyrz łotwarte** i **wachuje**... (Janowicz 1985: 41), *Wache* = straż,
Wache halten = trzymać straż;
 ... **jim** **droga** do **mniasta** **szpérowała**... (tamże), *Sperre* = zaporą;
 ... **obramowane** było **wysokam** **muram** z **tórmami**... (tamże), *Tor* = wieża;
 ... **Ludzie** **znowu** na **frejne** **wyleźli**... (Janowicz 1985: 43), *frei* = wolne;
 ... **do** **wstania** **sia** **rychtuje**... (Janowicz 1985: 44), *richten* = kierować się;

Wandrówki Franka

... **ale** **co** **tu** **je** **łós?** (Janowicz 1985: 47), *los* = stać się;
 ... **chto** **to** **tak** **rómluje?** (tamże), *Rummel* = rajwach;
 ... **wzión** **kawał** **knupla**... (Janowicz 1985: 48), *Knüppel* = kij, pałka;
 W **tum** **do** **dźwierzów** **klepsie** **Franek**... (Janowicz 1985: 49), *klopfen* = pukać;
 ... **no** **rychtycznie**... (tamże), *richtig* = w porządku, tu: prawidłowo;
 ... i **jamu** **regiruje**... (tamże), *regieren* = rządzić, dyrygować;
 ... **tu** **sia** **łónuje** **wleść**... (tamże), *lohn* = opłacać;
 ... **co** **zam** **ufechtował** **po** **chatupach**... (tamże), *fechten* = zbierać, fechtować;
 ... **wypsijesz** **jednego** **kornusa** **i**... (tamże), *Korn* = żytniówka, czysta wódka;
 ... **jeji** **forsownego** **chłopa**... (tamże), *forsch* = energiczny;
 ... **taki** **mały** **knyrps**... (tamże), *Knirps* = malec;

A kafeszrótu wiele móm włożyć? (Janowicz 1985: 50), *Kaffee* = kawa, *schroten* = śrutować;
... *jó, jó, jó, Tranek to sztymuje*... (tamże), *stimmen* = zgadzać się;
... *to je wursta*... (tamże), *Wurst* = kiełbasa;
... *Para achtelków psiwa*... (tamże), *achtel* = ósma część, kufel;
... *tak zez chorobó szpasować*... (Janowicz 1985: 52), *Spass* = żart;
... *ale to długo nie dyrowało*... (tamże), *dauern* = trwać;
... *że to tak hastycznie z nim pudzie* (Janowicz 1985: 53), *Hast* = pośpiech.

Większość wyrazów pochodzenia niemieckiego została w gwarze kociewskiej spolszczona.

Przymiotniki otrzymały odpowiednie końcówki rodzaju i liczby. Przykładowo: *bruny, bruna, brune; beszczefrantny, beszczefrantna, beszczefrantne; upsiekły, upsiekła, upsiekte; wysztafsięrowany, wysztafsięrowana, wysztafsięrowane; sorgowny, sorgowna, sorgowne; héklowany, héklowana, héklowane.*

Rzeczowniki są rodzaju żeńskiego, męskiego i nijakiego. Odmieniają się przez przypadki ogólnie zgodnie z polskimi regułami. Występują zarówno w liczbie pojedynczej i mnogiej: *zrobiła kruki* – biernik, *położyli do zarczka* – dopełniacz, *fajfka palił* – biernik, *rozdawała szlajfi, szlapki* – biernik, *chburka czekała z maltycham* – mianownik i narzędnik, *a tan knabas mnie tak wyrzycował* – mianownik, *podpsiéra sia krukolicó* – narzędnik, *postawiła tinta* – biernik, *obramowane było wysokam muram z tórmami* – narzędnik. Zauważyć trzeba, że rzeczowniki rodzaju żeńskiego w narzędniku I. poj. zamiast końcówki *-ą* mają końcówkę *-ó* (*krukolicó* zamiast *krokulicą*), a rzeczowniki i przymiotniki rodzaju męskiego w narzędniku I. poj. otrzymują końcówkę *-am* zamiast *-im, -em* (*wysokam muram*). Nie ma różnicy w dopełniaczu I. mn. między rzeczownikami rodzaju męskiego a rzeczownikami rodzaju żeńskiego – otrzymują końcówkę *-ów* (*szlajfków, zarczków*). Na uwagę zasługują rzeczowniki *fajfkarz, keta, knupel, szymel, taska*, które są zapożyczeniami właściwymi, por.: *Pfeife, Kete, Knuppel, Schimel, Tasse*.

Przy zaliczaniu podmiotu do klasy czy charakteryzowaniu podmiotu jako elementu klasy w gwarze kociewskiej używany jest często mianownik zamiast narzędnika: *Łón je lékarz., Jan bańdzie mechanik., Mój wujek je nauczyciel., Stachu je dobry łuczań.*

Przysłówki posiadają w zasadzie niezmienione brzmienie przysłówek niemieckich: *fein, richtig, hastig, fertig.*

Obfitość germanizmów znajdziemy również wśród czasowników, które otrzymały formy osobowe czasowników języka polskiego (z pewnymi wyjątkami, których odmianę należałoby opracować oddzielnie), por.: *halać* ← *holen*, *dyrować* ← *dauern*, *werkować* ← *wirken*, *futrować* ← *futern*.

Obszerniej omówić należy kategorię czasownika wyrażającą stosunki syntaktyczno-semantyczne w zdaniu, m.in. stosunek podmiotu do wykonawcy czynności, czyli tzw. stronę. W gwarze kociewskiej zauważyć można niektóre reguły języka niemieckiego. Dotyczy to przede wszystkim strony biernej czynnościowej i stadialnej.

Cechą wspólną obu wymienionych stron biernych jest to, że podmiotem zdania jest **pacjens** lub, gdy zdanie jest bezpodmiotowe, agens czynności jest nieokreślony. Strona bierna czynnościowa (Vorgangspassiv): *List jest pisany*. (← *Der Brief wird geschrieben*), *List był pisany*. (← *Der Brief wurde geschrieben*), *List został napisany*. (← *Der Brief ist geschrieben worden*) – podmiotem w zdaniu jest **pacjens**. Stąd u Bernarda Janowicza w bajce *Fajfkarz* znajdujemy zdania: *Akta na stole só wykładłe* (Janowicz 1985: 36), *... leży tera umerta...* (Janowicz 1985: 39). Dzisiaj często używana jest forma, zwłaszcza przez osoby starsze: *tón je akurat wyszły, ty jezdaś dziś taki narobiały!*. Strona bierna stadialna (Zustandspassiv) – wyraża stan, który może być interpretowany jako stan agensa na drodze rozwoju lub gdzie agens jest nieokreślony (w języku polskim w takich konstrukcjach zdaniowych stosuje się formy z *się* lub zakończone na *-no*, *-to*: *mówi się, zrobiono, zaczęto*, co jest nieobecne w gwarze kociewskiej). Przykłady zasłyszane: *... je już upsiekle* – upieczono, *... to je wynieste* – wyniesiono, *... bandzie wywlekle* – wywlecze się, *to je už wyrychtowane* – to już naprawiono, *... jaczka je wyplatézerowana* – bluzkę wyprasowano.

W gwarze kociewskiej często jest stosowana, według reguły niemieckiej, nieznaną w języku polskim stronę bierną w funkcji imperatywnej: *Bandzie tera tańcowane!* (teraz będzie się tańczyć – będziemy teraz tańczyć), *Bańdzie tera robióne a nié laniuchowane!* (teraz będziemy pracować a nie leniuchować).

Samogłoski [o], [e], podobnie jak w języku niemieckim, artykułowane są w gwarze kociewskiej często jako [é], [ó]: *chléb, flankéruje, wérkowała, dopsiéru*. Inne cechy fonetyczne pożyczek niemieckich: *u* zamiast *ü*: *Bruk*, por. *Brücke*, *i* zamiast *ei*: *mistrz*, por. *Meister*; *u* zamiast *au*: *ratusz*, por. *Rathaus*; *o* zamiast *a*: *komin*, por. *Kamin*; *konew*, por. *Kanne*; *o* zamiast *u*: *konszachty*, por. *Kundschaft*.

Wiele wyrazów nie wyszło do dziś z użycia i często można je usłyszeć na ulicy, w sklepie, czy w czasie jazdy autobusem komunikacji miejskiej. Mieszkańcy Kociewia używają ich często, nie zdając sobie sprawy, jakie jest ich pochodzenie.

Bibliografia

- Bartmiński J. (red.), 2001: *Współczesny język polski*, Lublin.
 Bańkowski A., 2000: *Etymologiczny słownik języka polskiego*, Warszawa.

- Brückner A., 1974: *Początki i rozwój języka polskiego*, Warszawa.
- Czochalski J., 1992: *Gramatyka niemiecka dla Polaków*, Warszawa.
- Dyszak A. S., 2003: *Germanizmy w mowie mieszkańców Bydgoszczy*, [w:] *Polszczyzna bydgoszczan. Historia i współczesność*, Bydgoszcz, s. 81-94.
- Harasimowicz J., 1954: *O niektórych elementach niemieckich w dialekcie ostródzkim*, *Język Polski* 34, s. 276-285.
- Janowicz B., 1985: *Bajki kociewskie*, Gdańsk.
- Judycka I., 1954: *Typy zapożyczeń niemieckich w gwarach Warmii i Mazur*, *Poradnik Językowy*, z. 8, s. 1-12.
- Klemensiewicz Z., 1999: *Historia języka polskiego*, Warszawa.
- Pająkowska-Kensik M., 2003: *Gwara borowiacka a inne dialekty Pomorza*, [w:] *Polszczyzna bydgoszczan. Historia i współczesność*, Bydgoszcz, s. 69-78.
- Witaszek-Samborska M., 1992: *Wyrazy obcego pochodzenia we współczesnej polszczyźnie*, Poznań.

Zusammenfassung

Der zweite Weltkrieg trug zur Groesten Entwicklung der polnischen Sprache bei um die deutschen Einflüsse auf Polensgelaenden zu vermindern.

Ich versuche zusaetzlich in Dialekt geschriebenen Texten die typische kociewskie – Worte auszusuchen, die den deutschen Zusammenhang bilden. Ich beschaeftige mich mit der Wortforschung damit das Woerterbuch mit den deutschen Spracheigentuemlichkeiten entstehen soll.

Viele Ausdrücke, die vom Deutsch abstammen, sind in dem Dialekt polnisiert geworden. Die Adjektive bekamen die entsprechenden Geschlechtsendsilben: *bruny*, *upsiekła*, *wysztaawsierowane*, *heklowany*.

Die Substantive werden mit den polnischen Regeln ebenso in der Einzahl sowie in der Mehrzahl gemäß abgewandelt: *zrobila kruki* – Akkusativ, *fajka palił* – Akkusativ, *chburka czekała z maltycham* – Nominativ und Ablativ. Die Substantive statt in dem Ablativ der weiblichen Einzahl die Endsilbe *-q* zu bekommen, erhalten: die Endung *-ó* *krokulicó* anstatt *krokulicq*, dagegen die männlichen Substantive in der Einzahl des Nominativs haben die Endung *-am* anstatt die *-im*, *-em*: *wysokam muram*.

Die Adverbien lauten genauso wie auf deutsch: *fein*, *richtig*. Die Selbstlaute: [o], [e] werden als: [á], [é] artikuliert.

Das Passiv wird oft als Aktivität angewendet: *list był pisany*. Daraus findet man in das Janowicz Märchen *Fajfakarz* den Satz: *Akta na stole só* (Janowicz 1985: 36). Die Ältere wenden diese Formen vornehmlich an: *lón je akurat wyszły*.

Viele Worte sind noch heute brauchbar und sind noch in der Umlaufsprache, auf der Strasse, in Laeden oder in Buessen zu hoeren. Die Kociewie Bewohner verwenden sie oft ohne ihre Abstammung zu wissen.